

TÜRKİYE'DE DİNİ HAYATIN İNCELENMESİ: BÜTÜNCÜL BİR YAKLAŞIM

Cemile Zehra KÖROĞLU*

Özet

Bu çalışma Türkiye'de dini hayatı, farklı boyutlarda ele almayı amaçlamaktadır. Bu açıdan, öncelikle, gündelik hayat içerisinde dinin yeri, dindarlık, tanımı ve boyutlarına değinilmiştir. Buna ek olarak dindarlık ölçüm çalışmaları ve Türkiye'de dindarlık ölçüm çalışmalarında karşılaşılan teorik ve pratik problemler tartışılmıştır.

İkinci olarak, Türkiye'de dini hayatın farklı şekillerinin ortaya konulabilmesi için geliştirilen İslami dindarlık ölçekleri, Türkiye dindarlığının bu ölçekler yardımı ile çeşitli saha araştırmalarında farklı boyutlarda ölçülmesi, ulaşılan sonuçlar ve dindarlıkla ilgili yeni tipoloji denemeleri üzerinde durulmuştur.

Türkiye'de dini hayatı, bu şekilde, bütünüyle değerlendirme imkânı sunan bu çalışma, toplumsal değişme çerçevesinde dini hayatta ortaya çıkan yeni durumların, Türk toplumunun yapısına uygun, özgün bir metodoloji ile incelendiği yeni araştırmalara duyulan ihtiyacı vurgulayarak sona ermektedir.

Anahtar Kelimeler: Dindarlık, Dini Hayat, Dindarlık Ölçekleri, Yeni Tipolojiler.

Abstract

ANALYZING THE RELIGIOUS LIFE IN TURKEY: A HOLISTIC APPROACH

The purpose of this study was to address the different dimensions of religious life in Turkey. From this point, first, the position of religion in daily life, religiosity, its definition, and its dimensions are examined. Additionally, religiosity measurement studies and theoretical and practical problems encountered in measuring religiosity in Turkey are explored.

Second, it is mentioned that developing scales of Islamic religiosity to determine the different forms of religious life in Turkey, and measuring Turkey's religiosity with the help of these different dimensions in a variety of field studies, the results provided an attempt at creating new typologies about religiosity.

In this way, this study providing the possibility of reviewing the religious life in Turkey completely concludes emphasizing new studies examining emergence of new cases in religious life within the framework of social change with a unique methodology which is suitable for the structure of Turkish society.

Key Words: Religiosity, Religious life, Religiosity Scales, New Typologies

* Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi

I. Giriş

Toplumsal yapıyı oluşturan en önemli kurumlardan birisi olan din, insan düşüncesinin odak noktası olmuş ve her dönem için pek çok araştırma ve incelemeye konu edilmiştir. Dinin, fert ve toplumlar üzerindeki etkilerini ortaya koymak amacıyla “halkın dini hayatı” ya da “dindarlık anlayışı” ile ilgili araştırmaları da bu bağlamda zikretmemiz mümkündür. Batıda olduğu gibi ülkemizde de bu konuda pek çok çalışma mevcuttur. Biz de bu çalışmamızda Türkiye’de dini hayatın ölçülmesi, bu esnada karşılaşılan teorik ve pratik problemler, Türkiye’de bu konuyla ilgili yapılan çalışmalar ve sonuçlarına bütüncül bir yaklaşımla değinmeye çalışacağız.

Bu bağlamda, değişen ve modernleşen dünya koşulları içerisinde geleneksellikten modernliğe hızlı bir dönüşümün yaşandığı ülkemizde, dini hayatın ölçülmesi ve bu konuda karşılaşılan problemlerin ortaya konulabilmesi için öncelikle dinin geçmişte ve günümüzdeki konumunun tespit edilmesi gerekir. Bildiğimiz gibi geleneksel toplumlarda hayatı tümüyle kuşatmış olan din, biricik meşruiyet kaynağı olmayı elinde bulunduran bir güçtür. Modern yaklaşımda ise bu alan, daraltılmış ve hatta yaratılan bu sınır içerisinde din tamamıyla vicdanlara hasredilerek uhrevi bir alana itilmeye çalışılmıştır.¹ Bu nedenle modern olanın tahakkümü içerisinde din de yeniden tanımlanılarak biçimlendirilmeye çalışılmış, dolayısıyla “din” in birey ve toplum düzeyindeki tezahürleri de gözden geçirilmek durumunda kalmıştır. Burada hem dinin hem de toplumsal yapının karşılıklı olarak değişim ve farklılaşmaya maruz kaldığını söylememiz mümkündür.²

Türkiye’de geleneksel Osmanlı toplumundan modern Cumhuriyete kadar yaşanan süreç içerisinde din, aynı dönüşümü yaşamıştır. Türkiye’nin yaşamış olduğu bu modernleşme deneyim, dinselden ayrışarak yeni bir terminolojik hat içerisinde özelden kamusal kadar uzanan ve çok kere somut göstergelerde kendisini bulan gündelik hayatın yapılarını köklü bir şekilde disipline etmeyi amaçlamıştır.³ Bu durum ülkemizde, bu sosyo-kültürel ve ekonomik arka plandan beslenen farklı din anlayışları ve yeni dindarlık tipolojilerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

II. Kavramsal Çerçeve: Dindarlık

Dindarlığın tanımı, dindarlık ölçümünün ilk basamaklarından birisidir. Dindarlık ile neyin kastedildiği açık bir şekilde ortaya konulduktan sonra, ölçmede esas alınan dindarlığın mahiyeti ve sınırları belirlenmelidir.⁴ Şüphesiz din de olduğu gibi dindarlık da pek çok şekilde tanımlanabilir.

¹Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1988, s. 511.

² Özdalga, Elisabeth, *Modern Türkiye’de Örtünme Sorunu: Resmi Laiklik ve Popüler İslam*, çev.: Yavuz Alogan, İstanbul 1998, s. 21.

³ Toprak, Binnaz, “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi”, *Türkiye’de Siyaset: Süreklilik ve Değişim*, ed.: Ersin Kalaycıoğlu- Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul t.y., s. 389.

⁴ Onay, Ahmet, “Dindarlık Ölçme Çalışmaları” *İslâmi Araştırmalar*, c. 14, sayı: 3-4, s. 447.

Genelde dinler, kendilerini, bireyle Tanrı arasında gerçekleşen karşılıklı bir ilişkiyi koordine eden hiyerarşi, teoloji ve davranış çerçevesinde tarif ederler. Din, sadece bir inanç alanı değildir. Kişilerin inançları, davranışlarına doğrudan etki etmekte ve bu şekilde de din yalnızca bireysel düzeyde kalmayıp topluma da yansımaktadır. Gündelik hayat içerisinde de din, kişilerin güvenliğini sağlayan bir ortam oluşturmakta ve toplumsal yaşamın ahlaki ve pratik yollarını sağlayarak⁵ kişilere huzur vermektedir.

O halde gündelik hayatın dönüşümünü, dinsel ekseninde de izlemek gerekir. Çünkü bu bağlamda ortaya çıkan sarsıntılar ve yeniden yapılanmalar, dinsel açıdan daha net izlenebilecek işaretlere sahiptir. Dinsellik, dine dayalı bir yaşam örgütlenmesini ifade eden bir kavramdır. Dindarlık ve dini hayatın diğer işaretlerinin tamamı dinselliği yansıtmaktadır.⁶ Modern zamanlarda daha çok vicdani bir olgu olarak anlaşılan dinin işlevsel rolleri her zaman için belirleyici olmaya devam etmiştir. Bugün dinin görüntülerinde ortaya çıkan sınırlamalar, aslında dinsel evrenin kendi kademelerinden değil, onun dışındaki kurguların taleplerinden yola çıkılarak gerçekleşmektedir. Her ne kadar din bugün işlevselliğini yitirmiş gibi görünse de, toplum içerisindeki etkinliği devam etmektedir.⁷ İşte, dindarlık da dinin bu işlevleri içerisinde değerlendirilmelidir.

Bu bağlamda dindarlığı tanımlamaya çalışırsak onun dinselliğin öznel dünyasında kullanılan bir kavram olduğunu söyleyebiliriz. Bir kişinin dindar olduğunu vurgulamak ise, onun kendi inanç alanı içindeki bireysel gerçeklik durumu hakkında da bir bilgiye sahip olduğu anlamına gelmektedir. İnançın ruhsal ve fiziksel işaretleri içerisinde birey, tanrısal gerçekliğe kendi sosyal konumu içinde bağlanmakta, gündelik hayatın bütün etkilerini koruyan bir realite içinde dini, kendi yaşamının bir göstergesi haline getirmektedir. Nitekim günlük yaşam stratejileri içinde dine atfedilen emir ve yasaklara bireysel düzlemde uyulmakta, öte yandan da din, toplumsal yaşamın merkezine konularak gündelik hayat denetlenmektedir⁸ Bu açıdan da, kişilerin ibadet alışkanlıkları, davranış ve tutumlarında olduğu gibi aynı zamanda aile yaşamı ve kamusal düzenle ilgili olan davranış ve tutumlarına yönelik bir dindarlık değerlendirmesi yapılabilmektedir.⁹

III. Türkiye’de Dini Hayatın Ölçülmesinde Karşılaşılan Teorik ve Pratik Problemler

Türkiye’de dini hayatı ya da dindarlığı ölçme çalışmalarına ve karşılaşılan teorik ve pratik problemlere değinmeden önce, “dindarlık ölçme nedir? “sorusunun cevaplandırılmasının yerinde olacağı kanaatindeyiz. Özel yöntem ve teknikler kullanarak bir kişinin dindarlık düzeyini kestirmeye (belirlemeye) ve varılan sonucu rakamsal değerler halinde ifade etmeye dindarlık ölçme denir. Ölçek kullanımı, dindarlık ölçümünde en sık rastlanan bir yöntemdir. Ölçeklerin geliştirilmesi, uygulanması ve elde edilen verilerin analizinde farklı teknikler

⁵ Giddens, Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, çev.: Ersin Kuşdil, İstanbul 1994, s. 95.

⁶ Köktaş, M. Emin, *Türkiye’de Dini Hayat*, İşaret Yayınları, İstanbul 1993, s. 53-58.

⁷ Wach, Joachim, *Din Sosyolojisi*, çev.: Ünver Günay, İstanbul 1995, s. 36.

⁸ Subaşı, Necdet, “Gündelik Hayat ve Dinsellik”, *Avrupa Günlüğü*, sayı: 2, İstanbul 2001, s. 250.

⁹ Çarkoğlu, Ali; Toprak, Binnaz, *Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*, İstanbul 2000, TESEV, s. 42.

kullanılmaktadır. Dindarlık düzeyi, her bir ölçek maddesinin kendine göre tanımladığı çerçevede kişilerin ne kadar dindar olduğunu gösteren bir ifadedir. Dindarlık düzeyleri, ölçekten alınan toplam puanla ifade edilir. Her ölçeğin alt ve üst puan sınırları farklıdır. Şu kadar ki, her ölçek kendi puan sınırları içerisinde ele alındığında, yüksek puanlar yüksek dindarlık düzeyine, düşük puanlar da düşük dindarlık düzeyine işaret eder. Ölçme işinde, ölçülecek şeyin yani dindarlığın tanımı ile birlikte ölçme kriterleri de önemlidir. Çünkü elde edilen sonuç, dindarlığın tanımına ve esas alınan kriterlere göre farklılık arz eder. Şöyle ki, “Dindar kimdir?”, “Kimler daha çok, kimler daha az dindar sayılır?” ve “Dindarlık seviyesini belirlemede neler esas alınmalıdır?” sorularına verilecek cevaplar, ölçümden elde edilecek sonuçlarla doğrudan bağlantılıdır.¹⁰

Dindarlık ölçme çalışmalarına baktığımız zaman ise, bu çalışmaların öncelikle 1940-1950’li yıllarda başladığını görmekteyiz. 1960’lı yıllarda ise ileri ölçüm tekniklerinin kullanıldığı alan araştırmaları yapılmaya başlanmıştır. Yine bu dönemde, alan araştırmasından elde edilen verilerin istatistikî analiz yöntemleriyle tahlil edilmeye başlandığı görülmektedir. Bu çalışmaların ilk örnekleri Amerika’da gerçekleştirilmiştir ve Hıristiyan dindarlığı ölçülmeye çalışılmıştır. Daha sonra Batı ülkelerinde de yaygınlaşan bu çalışmaların ülkemizdeki ilk örnekleri 1980’li yıllarda görülmektedir. Bu çalışmalarda kullanılan ölçme araçları, genellikle Glock, Lenski, King ve Hunt gibi bilim adamlarının Hıristiyan toplumu için hazırlamış oldukları dindarlık ölçeklerinden yararlanılarak veya adapte edilerek geliştirilmiştir.

Konu ile ilgili literatür incelendiğinde, dindarlık ölçümünde üç farklı yaklaşımın olduğu görülmektedir. Birincisinde dindarlık “içe dönük” ve “dışa dönük” olarak iki grupta ele alınmaktadır (Gordon W. Allport – J. Michael Ross). Bu yaklaşımda dindarlık, yukarıda belirttiğimiz şekilde iki kavram esas alınarak ölçülmektedir. İkincisi dindarlığı çok boyutlu bir fenomen olarak ele alan çalışmalardır. Çok boyutlu dindarlık ölçeklerinin kullanıldığı bu yaklaşımda, kişilerin nasıl bir Hıristiyan, nasıl bir Protestan veya nasıl bir Müslüman olduğu sorularından birine cevap aranmaktadır. Üçüncü yaklaşımda, diğerlerinden farklı olarak, kişilerin dini yönelim düzeyleri düşünce, davranış ve duygu boyutlarında ele alınmaktadır. Dini yönelimlerin ilâhiyat ve sosyal psikoloji açısından teorik bir temele oturtulduğu bu çalışmalarda din, bir yönelim objesi olarak ele alınmaktadır. Bu yaklaşımın esas amacı, yönelim objesine karşı bireyin yapmış olduğu değerlendirmenin ifadesi olan tepki ve cevapları, düşünce, davranış ve duygu boyutlarında ölçmektir.¹¹

Dindarlık ölçümü ile ilgili yaklaşımlara bu şekilde değindikten sonra bu yaklaşımlar merkez alınarak yapılan çalışmalara baktığımızda, bu çalışmaların genellikle Weber’den bu yana süre geldiği gibi dindarın tipolojisine ilişkin bir dizi ideal tip geliştirme uğraşında olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin “Weber’e göre dindar, toplumun sınıfsal/hegemonyatik yapısı içindeki ekonomik alt- üst oluşların yarattığı bir ilişkisellik içinde tipolojik bir özelliğe kavuşmaktadır. Onun

¹⁰ Onay, Ahmet, a.g.m., s. 440.

¹¹ Onay, Ahmet, a.g.m., s. 439.

dindar tiplemesinde çiftçi, şövalye ve feodal beyler dindarlığı; bürokrasi, burjuva, küçük burjuva, esnaf ve zanaat dindarlığı, proleter alt tabaka dindarlığı veya büyüsel dindarlık, ayinci dindarlık, derviş dindarlığı, dünyevi zühd- uhrevi zühd, şehir dindarlığı ve kır dindarlığı gibi kategorilere yer verilmektedir.”¹² Ülkemizde de bu konuda yapılan çalışmalarda Batı merkezli bu ölçeklerden faydalanılmaktadır ve Weber örneğinde olduğu gibi yeni tipolojiler oluşturulmaya çalışılmaktadır. Türkiye’de dini hayatın, dindarlığın ölçülmesi konusunda yapılan araştırmalar ve sonuçlarına bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak değineceğiz. Ancak öncelikle, Türkiye’de dindarlık ölçümünde karşılaşılan güçlüklerin, teorik ve pratik problemlerin neler olduğu üzerinde durarak, konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaya çalışacağız.

Bu açıdan, öncelikle, teorik düzlemdeki sorunlardan bazılarının, dindarlık konusunda genel geçer tanımlamaların olmaması, kişisel gözlemlere dayalı kavramsallaştırma denemeleri ve çoğunlukla keyfiliğe ya da kullanışsız basmakalıp yargılara başvurmayı zorunlu kılan bu belirsizliklerin de uygulama alanını daraltmaları olduğunu söyleyebiliriz. Dini hayat incelenirken de genellikle dini inançlar, pratikler, ritüeller, bu ritüelleri gerçekleştirenlere ve her bir dine özgü kurumlarına odaklanılmakta¹³ ve dindarlık , “her bir ölçeğin kendine göre tanımladığı çerçevede kişilerin ne kadar dindar olduğunu gösteren bir ifade olarak”¹⁴ tanımlanmakta ve dini hayat üzerinde yapılan araştırmalar ise sadece bir durum tespitinden ibaret kalmaktadır. Oysa Türkiye koşulları içerisinde İslami dindarlık söz konusu olduğundan, dinin ve dindarlığın gündelik hayatın dönüşümü içerisinde geleneksel ve modern anlamda işlevlerinin bilinmesi ve yeniden tanımlanması gerekmektedir.

Geleneksel anlamda zaman kavramından eğlence biçimlerine, ruhani faaliyetlerden savaş stratejilerinin tayinine kadar varan geniş bir düzlemde, dinseliliğin gücünden cesaret alan bir “hayatı kutsallaştırma faaliyeti”nden bahsetmemiz mümkündür.¹⁵ Geleneksel Osmanlı toplumu söz konusu olduğunda da, İslamiyetin, insanlar açısından, yalnızca onları kendi iç dünyalarına muhatap kılan, huzurlu bir ruhsal durumu mümkün hale getirmekle kalmadığını, aynı zamanda, hayatın ve evrenin anlamını sağlamakta, kişinin muhatap olduğu her şeye ve her olaya mana vermekte, her şeyi doğal hiyerarşisi içerisinde yerli yerine koymakta olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim İslam’ın, insanların doğum, ölüm, evlilik gibi kurumlar karşısındaki tutumunu belirlemesi, bu sosyal olgulara anlam yüklemesi ve pratikteki düzenleme kurallarını sağlaması bu durumun bir göstergesidir.¹⁶

¹² Subaşı, Necdet, “ Türk(ıye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler ”, *İslamiyat*, c. 5, sayı: 4, Ankara 2002, s. 21.

¹³ Delaney, Carol, *Tohum ve Toprak – Türk Köy Toplumunda Cinsiyet ve Kozmoloji-*, çev.: Selda Somuncuoğlu, Aksu Bora, İletişim Yay, İstanbul 2001, s. 35, 36; Uysal, Veysel, “Dini Hayat ve Şahsi Özellikler (Bir Alan Araştırması)”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, İstanbul 1995, s. 166.

¹⁴ Onay, Ahmet, a.g.m., s. 440.

¹⁵Subaşı, Necdet, “Gündelik Hayat ve Dinsellik”, *Avrupa Günlüğü*, sayı: 2, İstanbul 2001, s. 253.

¹⁶ Mağcupyan, Etyen, *Osmanlı’dan Postmoderniteye*, İstanbul 1996, s. 26-27.

Bu bağlamda İslam’da dindarlık, “geniş inanç ve uygulama şekillerini kapsayan çok boyutlu bir kavram olduğu ve kişinin ideal ve davranışlarının birbirine bağlı bulunduğu faraziyesine dayandığı için, genel anlamda birbirleriyle ilişkili iki açıdan ifade edilebilmektedir: 1. Ferdin, kâinatın Yaradan’ı ve ibadet edilmeye layık olan Allah’a eksiksiz ve samimi inancını ve O’nun meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, kıyamet gününe ve ahirete olan inancını gösteren inanç boyutu (bâtını / kalbî boyut); 2. Allah’ın emirlerine eksiksiz bir itaat ve teslimiyet ile Allah’ın yasakladığı hareketler ve davranışlardan kaçınma yoluyla, inananın günlük davranışlarının ve faaliyetlerinin yansıttığı dindarlığın davranış boyutu (zahirî / ameli boyut).”¹⁷ Bu tanımdan hareketle de dindar, “hayatın olgu, ahlâk ve inanç boyutlarını birlikte gören ve yaşayan insan” olarak tanımlanabilmektedir.¹⁸

Modern toplumlarda ise dinin gündelik hayattan kaldırılma gayretinde olduğunu ifade etmek mümkündür. Dinin bu şekilde özel alanla sınırlandırılmaya çalışılması daha çok sekülerlik evreninde bir yaşam arzulanının açık bir göstergesi sayılabilmektedir. Çünkü inançlardaki değişimler ancak gündelik hayatın evreninde gerçekleştirilebilecek oluşumların bir sonucu olarak sağlanabilecektir. Bu açıdan din de, modernliğin sekülerliğe ağırlık veren dünyası içerisinde kendini yeni tanımlamalara ve ifade biçimlerine göre şekillendirmek zorunda kalmaktadır.¹⁹

Bu anlamda ülkemiz de gündelik hayatın bu dönüşümünden nasibini almaktadır. Nitekim geleneksel hayat biçimini kuşatan dinden, gelenek bağlamında somutlaşan ve onun tarihle bağlılığını gösteren her türlü “eski” düşünce ve tahayyülattan kopma talepleri yaşanmaktadır. Son tahlilde “ilerleme” ve “modernleşme” şeklindeki bir argümanın, ancak Batılılaşma projesini eyleme dönüştürmekle gerçekleştirilebileceğine dair bir evren imâli, söz konusu olan bu değişime yol açmıştır. Bu ise laiklik ve sekülerliğin toplum yaşamının egemen bir tarzı olarak ortaya çıkmasını ve bu konteks içinde tanımlanamayan bir dinin de kamusal alandan çekilmesini gerektirmiştir.²⁰

Bu bağlamda dindar ve dindarlığın da tipolojisi yeniden oluşacaktır. Modernliğin değerlerde meydana getirdiği sarsıntı ve bunun sonucunda oluşan yeni din anlayışı, dindarlığı yeni değişkenler ve yeni belirleyiciler ekseninde farklılaştırmıştır. Bugün köy-kent, zengin-fakir, genç-yaşlı ayrışmasına, yeni gerilim noktaları ve çelişkiler katılmaktadır. İbadet alışkanlıklarından kişisel davranış ve tutumlara, aile içi yaşam örüntülerinden kamu düzeni içindeki

¹⁷ Halife, M. H. Abdullah, “İslam’da Suç Eğilimine Karşı Koruyucu Bir Mekanizma Olarak Dindarlık”, çev.: F. Mehveş Kayani, *İslami Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 2, sayı: 2, İstanbul 1994, s. 12-13.

¹⁸ Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 1999, s. 329.

¹⁹ Kolakovski, Leszek, *Modernliğin Sonsuz Duruşması*, çev.: Selahattin Ayaz, İstanbul 1999, s. 98.

²⁰ Subaşı, Necdet, a.g.m., s. 255.

görüntülere kadar davranış temelinde pek çok farklılığın ortaya çıkmasına neden olmaktadır.²¹

İşte Türkiye'nin karşı karşıya olduğu bu durumda, Türk toplum yapısına uygun ölçek geliştirme, geliştirilen tutum ölçeklerinin toplumsal gerçekliği ne oranda yansıttığı, Türkiye'de dini hayatın ölçülmesi çalışmalarında karşılaşılan pratik düzeydeki problemlerden bazılarıdır.

Aynı zamanda insanlar arasındaki ferdi farklılıkların olması ve bu farklılıkların insanların dine bakışlarına, onu yaşayış biçimlerine, inanç ve ibadetlerine yansması da ferdin ve toplumun dini hayatını etkileyen temel faktörler olmakta ve genel geçer bir dindarlık tipolojisi oluşturmayı zorlaştırmaktadır. Bunun yanı sıra yerel ve kültürel farklılıkları en iyi şekilde yansıtabilecek bir metodolojiye duyulan ihtiyaç da Türkiye'de dini hayatın ölçülmesi çalışmalarında karşılaşılan önemli güçlüklerden birisidir.²²

IV. Türkiye'de Dini Hayatın Ölçülmesinde Ölçek Geliştirme Çalışmaları, Yapılan Araştırmalar ve Sonuçları

a. Türkiye'de İslami Dindarlık Ölçekleri

Dindarlık konusundaki literatürü uluslararası düzeyde ele aldığımızda pek çok araştırmacının dindarlık (religiosity) ölçekleri geliştirmiş olduğunu görürüz. Bu tür ölçek geliştirme çalışmalarının temelinde, “bir sosyoloğun mümkün olduğu kadar kendi kişisel-sübjektif değerleri dışında kalmaya çalışarak, objektif ölçütler içerisinde, meselenin özüne veya o meseledeki gerçeğe yönelik bilgi üretimine katkıda bulunabilmesi” varsayımı vardır. Çünkü genel olarak halk, dini inançları ve değerleri gözeterek birbirini değerlendirmekte ve dini kültürün ortaya koyduğu ibadetler (namaz, oruç, Kur'ân okuma vs.) esasına göre dindarlık tanımları yapmaktadır. Fakat bu gibi yaklaşımların gözleme dayalı kişisel yorumların ötesinde objektif bir gerçeği ifade edip etmediği konusu aydınlığa çıkmamış olmaktadır.²³ Bu açıdan bilimsel olarak objektif ölçüm araçlarına duyulan ihtiyaç bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

O halde yapacağımız çalışmalarda, yüzyıllardır insan deneyiminde kristalize olmuş dinsel gösterge ve sembollerdeki anlamları, çeşitli türden teknik dillere kolaylıkla aktarabileceğimizi kabul ederken dikkatli olmamız gerekmektedir.²⁴ Bu açıdan dini hayatın ölçülmesi çalışmalarında ölçek seçiminde gösterilecek olan hassasiyet büyük önem arz etmektedir.

²¹ Subaşı, Necdet, “Türkiye Dindarlığı: Yeni Tipolojiler”, *İslâmiyat*, c. 5, sayı: 4, Ankara 2002, s. 33-34.

²² Uysal, Veysel, a.g.m., s. 165; Yıldız, Murat, “Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma”, *Tabula Rasa*, sayı: 1, İstanbul 2001, s. 19, 20.

²³ Mutlu, Kayhan, “Bir Dindarlık Ölçeği (Sosyolojide Yöntem Üzerine Bir Tartışma)”, *İslâmi Araştırmalar*, c. 3, sayı: 4, Ankara 1989, s. 194.

²⁴ Özdalga, Elisabeth, “Din Din midir Yoksa Başka Bir Şey midir? ”, *İslâmi Araştırmalar*, c. 3, sayı: 2, Ankara 1989, s. 37.

Ülkemizde özellikle son zamanlarda dindarlık ölçüm çalışmalarında Glock’un çalışmalarının ve tipolojilerinin oldukça etkili olduğunu görmekteyiz. Nitekim Glock, dünya dinleri arasında farklılıklar bulunmasına rağmen bu dinlerde, dindarlığın kendisini gösterdiği boyutlar bakımından bir uzlaşmanın bulunduğu söylemektedir. Bu bağlamda beş boyutu birbirinden ayırmakta, çeşitli dünya dinleri tarafından kabul edilebilecek dindarlığın çeşitli tezahürleri bu boyutlardan birine veya diğerine bağlanabileceğini belirtmektedir. Bu anlamda, dini tecrübe boyutu (experiential dimension), ayinsel (ibadet) boyut (ritualistic dimension), ideolojik (inanç)boyut (ideological dimension), bilgi boyutu (intellectual dimension) ve dini kanaatlerin etkileme boyutunu (consequential dimension) birbirinden ayırmaktadır.

Dini tecrübe boyutunda, bütün dinlerin, dindar insanın her hangi bir zamanda nihai gerçeklikle doğrudan temas ettiğini veya dini bir duyguyu tecrübe ettiğini az-çok açıkça kabul ettikleri hususu göz önünde bulundurulmaktadır. İnanç boyutunda ise, dindar her insanın belli inanç ilkelerini kabul edeceğine yönelik beklentiler ifade edilmektedir. Bu inanç ilkelerinin kapsamının sadece farklı dinlerde değil, aynı dini gelenek içerisinde farklı olması da muhtemeldir; böylece dinler sistemlerini kurmakta ve mensuplarından bu ilkelere uymasını beklemektedir. İbadet boyutu ile, bir dinin mensuplarının yerine getirdikleri bütün spesifik dini pratikler kast edilmektedir. Her türlü ayin, dua, özel sakramental davranışlara katılma, perhiz ve benzeri ibadetler bu boyutlar içerisinde ele alınmaktayken bilgi boyutunda, bütün dinlerde dindar insandan, inancının temel öğretilerini ve kutsal metinleri bilmesi ve onlara güvenmesinin beklendiği kast olunmaktadır. Son olarak etkileme boyutunda ise, birey olarak insanın dini inanç, pratik, tecrübe ve bilgisinin bütün seküler sonuçları özetlenebilir.²⁵

Bu bağlamda ülkemizde de dini hayatın ölçülmesinde, ölçek geliştirme çabalarında çoğunlukla dinin tek boyutlu olarak değil, yukarıda belirtilen şekilde birden fazla boyutuyla ve çoğunlukla da Glock’un tasnifinde olduğu gibi beş boyutlu olarak incelendiğini söylememiz mümkündür.

Konunun teorik arka planına bu şekilde değindikten sonra ülkemizde İslami dindarlık ölçeği geliştirme çalışmalarına baktığımızda, bu konudaki ilk öncü çalışmanın Mehmet Taplamacıoğlu tarafından yapıldığını görmekteyiz.²⁶ 1962 yılında yapılan bu çalışmadan sonra ikinci olarak Erdoğan Fırat’ın 1977 yılında üniversite öğrencilerinde Allah inancı ve din duygusunu incelediği çalışmayı zikretmemiz mümkündür.²⁷ Bu çalışmalar ülkemizde ilk olmaları

²⁵ Geniş bilgi için bkz. Glock, Charles Y., “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, çev.: M. Emin Köktaş, *Din Sosyolojisi*, der.: Yasin Aktay, M. Emin Köktaş, 2. Baskı, Vadi Yayınları, Ankara 1998, s. 253 -255.

²⁶ Taplamacıoğlu, Mehmet, “Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerinde Bir Anket Denemesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, Ankara 1962, s. 141-151.

²⁷ Fırat, Erdoğan, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu: Din Psikolojisi Açısından Bir Değerlendirme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1977.

açısından büyük önem arz etmektedirler ancak yöntem ve teknik alt yapı bakımından, o dönemde yapılan benzer çalışmaların gerisinde görünmektedirler.²⁸

1980’li yılların sonlarında ise ilk dikkati çeken çalışma Kayhan Mutlu’nun çalışmasıdır. Kayhan Mutlu, bir Müslüman dindarlık ölçeği geliştirme denemesinde bulunmuştur. O, bu çalışmasında uluslararası sosyoloji literatüründe, kendi çalışmasının sınırları içerisinde dikkatini çeken ve bireylerin dindarlık veya dini bağlılık derecelerini, tamamen kabul, reddetme ve tamamen reddetme (Strongly Agree-Agree-Disagree-Strongly Disagree) ifade edecek şekilde düzenlemiştir.²⁹ Ölçek, Faulkner ve De Jong, King ve Hunt gibi araştırmacıların dindarlık ölçeklerinden seçilerek oluşturulmuş 14 maddeden oluşan Likert tipi bir ölçektir.³⁰

M. Emin Köktaş da, İslami bir dindarlık ölçeği geliştirmiştir. Köktaş, dinin araştırılması ve dindarlığın değerlendirilmesinde dini, Glock’un tasnifinde olduğu gibi, beş boyutlu bir fenomen olarak ele almıştır. Bu ölçeği, İzmir’de geniş çaplı bir araştırmada kullanmıştır. Dindarlığın operasyonel olarak anlaşılması gerektiğinin vurgulandığı bu çalışmada, inanç, ibadet, dini tecrübe, dini bilgi ve etki boyutuyla ele alınan dindarlık, Likert tipi bir ölçekle operasyonelleştirilmeye çalışılmıştır.³¹

Veysel Uysal da, Köktaş’ın çalışmasında olduğu gibi dindarlığı beş boyutta ele alarak bir İslami Dindarlık Ölçeği geliştirmiştir.³² Uysal, Likert formatında olan bu ölçeği, dini hayat ve şahsi özelliklerin incelendiği bir araştırmada kullanmıştır.³³ Yine Münir Koştaş da, İslami bir dindarlık ölçeği geliştirmiş olup, bu ölçek M. Emin Köktaş’ınkine oldukça benzemektedir. Koştaş, bu ölçeği Ankara ve Gazi Üniversitelerinde öğrencilerin dine bakışını tespit etmeye çalıştığı araştırmada kullanmıştır.³⁴

Ülkemizde “dindarlığın ölçülmesi” ve “dini hayat araştırmaları” kapsamında ölçek geliştirme çabaları, yalnızca öncü olarak değerlendirebileceğimiz bu çalışmalarla sınırlı kalmamıştır. Konu ile ilgili yeni araştırmalar ve ölçek geliştirme çalışmaları yalnızca Din Sosyolojisi Bilim

²⁸ Onay, Ahmet, a.g.m., s. 442.

²⁹ Mutlu, Kayhan, a.g.m., s. 195.

³⁰ Faulkner J., Jong, G. De, “Religiosity: An Emprical Analysis, Social Forces” vol. 45, sayı: 2, *Oxford Journals*, UK 1966, s. 246-254; King, M., Hunt, R., “Measuring the Religious Variable: Amended Findings, *Journal for the Scientific Study of Religion*”, vol. 8, sayı: 2, UK 1969, s. 322.

³¹ Köktaş, M. Emin, *Türkiye’de Dini Hayat*, İşaret Yayınları, İstanbul 1993.

³² Uysal, Veysel, “İslami dindarlık ölçeği üzerine bir pilot çalışma” (A pilot study on the Islamic religiosity), *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, c. 8, sayı: 3-4, Ankara 1995, s. 263-271.

³³ Uysal, Veysel, “Dini hayat ve şahsi özellikler (bir alan araştırması), *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, İstanbul 1995, s. 165-180.

³⁴ Koştaş, Münir, *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

Dalında değil, Din Bilimleri alanının bütününe kapsayacak şekilde devam etmektedir.³⁵

Bu bağlamda değerlendirebileceğimiz bir çalışma, Asım Yapıcı tarafından gerçekleştirilmiştir. Yapıcı, bu çalışmasında sosyo-kognitif açıdan yaptığı liberal, muhafazakâr, dogmatik ve fanatik dindarlık biçimine dayanarak dogmatik dindarlık şeklinin belirlenmesi ve onların psikolojik yapılarının tespit edilmesi gayesiyle bir ölçek geliştirmiştir. Öncelikle Adorno ve arkadaşlarının etnosantrizm ve faşizm, Rokeach’ın dogmatizm, Altemeyer’in otoriteryanizm skalaları başta olmak üzere çeşitli ölçeklerin muhteva olarak örnek alındığı bu çalışmada 22 maddelik bir ölçek geliştirilerek, örneklem grubu olarak seçilen Çukurova Üniversitesi’ne bağlı Eğitim Fakültesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Ziraat Fakültesi, İktisadî ve İdari Bilimler Fakültesi, Tıp Fakültesi, Mimarlık-Mühendislik Fakültesi, İlahiyat Fakültesi ve Meslek Yüksek Okullarında eğitimlerine devam eden öğrencilere uygulanmıştır.³⁶

Çorum örneğinden hareketle, Mustafa Arslan da bir “popüler dindarlık ölçeği” geliştirmiştir. Arslan, bu çalışmasında Profesör Kaneko’nun (1960) Japon popüler dinini inceleyen araştırmasından esinlenmiştir. Kaneko’nun maddelerindeki popüler dindarlığa ait ölçülere saygı, ruhların huzuru için yapılan uygulamalar, dini merasimler, dünyevi menfaat, ihtiyaç vb. gibi evrensel temaların Müslümanlar arasındaki popüler dindarlığa ait örneklerini tespit edilerek bu örnekleri maddeleştirilmiştir. Yine envanter geliştirmede M. Eliade editörlüğünde hazırlanan “The Encyclopedia of Religion” (1987) adlı ansiklopedisinin ilgili maddeleri, Hikmet Tanyu (1976) ile A.Abdulkadiroğlu’nun (1986) konu ile ilgili çalışmaları ve Y.Kalafat’ın kitabında (1996) geniş olarak dökümünü ve değerlendirmesini yaptığı Türk toplumunda yaygın olan manevi halk inanışlarını ölçek hazırlarken başvurulan kaynaklardır.

Popüler dindarlık ölçeğinde, popüler dini inanç ve uygulamalar yanında temel İslami inanç ve uygulamalara da yer verilmiştir. Böylelikle 30 maddeden oluşan bir ölçek oluşturulmuştur. Envanterin cevaplanmasında “dörtlü likert ölçek” kullanılmıştır. Her bir madde için “Tamamen Katılıyorum”, “Katılıyorum”, “Katılmıyorum”, “Hiç Katılmıyorum” biçiminde dört seçenek kullanılmıştır.³⁷

b. Türkiye’de Dini Hayatın Ölçülmesiyle İlgili Araştırmaların Sonuçları ve Yeni Tipolojiler

³⁵ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Erkol, Mehmet, *Din-Dindarlık Kavramları ve Sosyolojik Bir Yöntem Olarak Dindarlık Ölçekleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2004; Karşlı, Necmi, *Dindarlık Olgusu ve Dindarlığı Ölçme Girişimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2005.

³⁶ Yapıcı, Asım, “Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık”, *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, sayı: 2, Adana 2002, s. 75- 119.

³⁷ Arslan, Mustafa, “Popüler Dindarlık Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, www.dinbilimleri.com, c. 3, sayı: 197, 2003, s. 97- 116.

Bilimsel çalışmalarda, özellikle empirik olanlarda tipolojiler oluşturmanın önemi üzerinde sık sık durulmaktadır. Araştırmanın başlangıcında bu tipolojiler, belli değişkenler ve değişken gruplarının mevcut veya düşünülen kombinasyonlarını oluşturmak suretiyle çeşitli özelliklerin sınıflandırılmasını mümkün kılmaktadırlar.³⁸ Sosyolojide tipolojiler geliştirme konusunda önemli çalışmaları olan Weber, ideal tip kavramını geliştirmiştir.

Din Sosyolojisinde Weber'in yanı sıra, pek çok sosyologun tipolojiler geliştirme çabasında olduğunu görürüz. Bunlardan birisi, Din Sosyolojisinde önemli bir isim olan Gabriel Le Bras'tır. Onun dini hayat tipolojisinde koyu dindarlık, dini pratikleri düzenli olarak yerine getirenler, sadece hayatın doğum, ölüm, evlenme gibi önemli alanlarındaki "geçiş ayinlerini" gözetenler ve dini hayata kayıtsız ve yabancı olanlar şeklinde bir ayırım söz konusudur.³⁹

M. Argyle, dindarlık tipolojisinde çevresel etkilerle bağımlı bir değişken olan dindarlığı, bağımsız değişken olarak almak suretiyle "tutucu, protestan, sekt ve liberal dindarlık" olarak dört tipe ayırmaktadır. Böylece dindarlığın çeşitli şekillerinin, belli sosyal durumlar ve davranış tarzlarına uygun olduğunu tespit etmektedir.⁴⁰

G. Mensching, dindarlığı, göçebe, asalet, köylü ve burjuva dindarlığı şeklinde ayırmakta ve bu şekilde tipolojisini de toplumsal tabakalaşma sistemine göre geliştirmektedir.⁴¹ Biz de ülkemizde dini hayat ve dindarlıkla ilgili yapılan çalışmaları ve sonuçlarını bu bağlamda değerlendirmeye çalışacağız ve bu konuda bize yardımcı olabileceğini düşündüğümüz bazı önemli çalışmalara yer vereceğiz.

Türkiye'de dini hayatın ölçülmesiyle ilgili ilk çalışma Mehmet Taplamacıoğlu'na aittir. Taplamacıoğlu, "Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerine Bir Anket" isimli çalışmasında Türkiye'yi öncelikle Orta Anadolu, Karadeniz kıyıları, Doğu illeri ve Van Gölü dolayları, Ege Bölgesi, Güney Anadolu ve Antalya dolayları olarak bölgelere ayırmış ve bu şekilde Türkiye'nin tamamına yakınında anket çalışması yaparak Türkiye'de dini yaşayışın şiddet ve kesafetini yaşlara göre değerlendirmeye çalışmıştır. Taplamacıoğlu, bu çalışmasında halkı din konusunda 5 büyük kategoriye ayırmıştır. Bu kategoriler ise şunlardır:

"1- Gayrı âmîl (Non pratiquantes) zümre, namaz kılıp oruç tutmadığı gibi cenaze törenleri dışında hiçbir törene katılmayan zümredir.

2- İdarei maslahatçı (opportunistes) zümre. Bu zümrenin belirli vasfı, içinde yaşadığı toplumun ve ortamın fertlerine bağlı oluşudur. Mesela tesadüfen dostları namaza giderse bunlar da gider. Ailesi oruç tutarsa bunlar da tutar.

³⁸ Köktaş, M. Emin, a.g.e., s. 47.

³⁹ Günay, Ünver, "Modern Sanayi Toplumunda Din 1", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 3, Kayseri, 1986, s. 58.

⁴⁰ Matthes, J., *Kirche und Gesellschaft*, Rowohlt Verlag, Reinbek, 1968, s.70-71' den zikreden M. Emin Köktaş, a.g.e., s. 49.

⁴¹ Mensching, Gustav, *Dini Sosyoloji*, çev.: Mehmet Aydın, Tekin Yayınları, Konya 1994, s. 253.

Tersine arkadaşları bu gibi törenlerden uzaklaşırsa onlara bağlı kalırlar. Her şekil ve surette durumu idare ederler.

3- Dini bütün ve âmil zümre (Pratiquants) dir. Bunlar namaz ve oruçlarını tutar, dini ödevlerini yerine getirirler. Fakat ibadet dışında iş güçleriyle uğraşırlar. Orta tertip dini ve toplumsal yardımlarda bulunur, oldukça dürüst bir hayat sürerler.

4- Sofu zümresi (Pieux) dünyevî görevlerini kaplayacak kadar din gereklerine saygı gösterir. Bunların çoğu yaşlı kimselerdir; farz ve sünnetten başka nafîle oruç ve namazlarını savsamazlar. Günlerinin büyük bir kısmını ibadetle geçirirler. Başkalarına karşı zararlı değildirler. Yenilikleri tenkit etmekle beraber zararlı bir şekilde işleri engellemek yolunu tutmazlar.

5- Sofu zümresi (Bigots) dini ve çok akli ve devrimci unsurlar taşıyan, İslâmlığı ters tarafından anlamışlardır. Kendileri ile kısa bir sohbetten sonra toplum ve din için ne kadar zararlı oldukları anlaşılır. Onların kanununa uyulacak olursa toplum fertlerini baştan sona kadar cezalandırmak gerekir: Sağa bakmak haram, sola bakmak haram, müzik dinlemek günah, futbol fena ve bütün yenilikler gâvur icadıdır. Bunlar herkesten şüphe eder, herkesin bir muhbir, kötülük tohumu saçan bir müfsit olduğuna, dinin imanın dünyadan silinip gittiğine kanidirler.”⁴²

Mehmet Taplamacıoğlu’ndan bu yana bu konuda pek çok araştırmalar yapılmakta ve farklı şekillerde dindarlık tipolojileri oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu çalışmalar arasında, M. Emin Köktaş’ın Türkiye’de Dini Hayat başlığı altında İzmir örneğini incelediği çalışma yöntemi, bir metropolde yapılması ve nispeten daha yakın bir tarihte gerçekleştirilmiş olması nedeniyle oldukça önemlidir.

Alan araştırması yöntemine göre İzmir Büyük şehir sınırları içerisinde tesadüfi örnekleme tekniğiyle seçilen bir gruba anket uygulanması şeklinde gerçekleştirdiği bu çalışmada Köktaş, dindarlığı operasyonelleştirmenin zorluğuna değinerek, dindarlığı inanç, ibadet, dini tecrübe, dini bilgi ve dini etkileme boyutlarıyla çok boyutlu bir fenomen olarak ele almıştır ve çok boyutlu bir fenomen olarak kabul edilen dindarlığı, sosyo-kültürel çevre, eğitim, yaş, gibi değişkenlerle ilişki içerisinde ele alarak günümüz Türk toplumunda ve insan hayatında hangi yönleriyle ve ne derecede etkili olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

Araştırmada elde edilen sonuçları da, dindarlığın farklı boyutları ve kullanılan değişkenler açısından dinî hayatta ortaya çıkan değişimler bakımından olmak üzere iki açıdan değerlendirmiştir. Nitekim Köktaş, İzmir’deki dinî hayatı dindarlığın subjektif ya da bireysel boyutu diyebileceğimiz inanç, ibadet, dini tecrübe ve dini bilgi boyutlarında ve ikinci olarak da dindarlığın toplumsal yönü yani toplumsal davranışlara veya seküler alanlara etkisi açısından tahlil etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Köktaş da çalışmasında literatürde yer alan farklı

⁴² Taplamacıoğlu, Mehmet, a.g.m., s. 145.

dindarlık tipolojilerinden pek çoğuna yer vermiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Koyu dindarlık, dini pratikleri düzenli olarak yerine getirenler, sadece hayatın doğum, ölüm, evlenme gibi önemli alanlarındaki “geçiş âyinlerini” gözetenerler, dini hayata kayıtsız ve yabancı olanlar (Gabriel Le Bras), tutucu, protestan, sekt ve liberal dindarlık (M. Argle), gayr – âmil, idarei maslahatçı, dini bütün, sofu, softa veya yobaz dindarlıklar (Mehmet Taplamacıoğlu).

Çalışmanın sonucunda ise, örneklem olarak alınan grup içerisinde dindarlığın, farklı değişkenlere göre bir takım değişiklikler göstermesine rağmen hâlâ önemini koruduğu ve bireysel düzeyde kişilerin kimlik ve kişiliklerini şekillendirmede önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmektedir.⁴³

Dini hayatın ölçülmesi konusunda değineceğimiz bir diğer çalışma da Münir Koştaş’ın çalışmasıdır. Bu çalışma, yöntem açısından M. Emin Köktaş’ın çalışmasıyla benzerlik arz etmektedir. Koştaş, bu çalışmasında dini yaşayışı çeşitli boyutları: a) İnanç, b) İbadetler, c) Dinî tecrübe – duygu boyutu, d) Dinî bilgi, e) Etkileme ile ortaya koyabilmek için bir anket geliştirmiştir. Bu şekilde, Ankara ve Gazi Üniversitesi’nin değişik fakültelerinde öğrenim gören öğrencilerden tesadüfi örneklem metoduna göre seçilen bir grup öğrenci üzerinde bu anketi uygulamış ve anketin sonuçlarını da objektif kriterlere göre değerlendirmeye çalışmıştır.

Üniversite öğrencilerinin dini hayatlarını ve dine bakışlarını tespit etmeye çalıştığı bu çalışmasında Koştaş, araştırmada elde ettiği sonuçları, dinî yaşayışın farklı boyutları ve kullanılan değişkenler açısından dinî hayatta ortaya çıkan değişimleri, dinin subjektif ve toplumsal boyutu olmak üzere iki açıdan değerlendirmiş ve dinin öğrencilerin hayatında oldukça önemli bir fonksiyonu olduğu sonucuna varmıştır.⁴⁴

Dini hayatın ölçülmesiyle ilgili bahsedeceğimiz önemli çalışmalardan birisi de Ünver Günay’a aittir. Günay, bu çalışmasında Erzurum kenti ve çevre köylerinde değişik halk tabakalarındaki dinî yaşayışı toplumsal ve kültürel kadrosu içerisinde incelemeye çalışmıştır. Araştırmanın bulguları 1975–1977 yılları arasında bölgede yapılan anket çalışmalarına dayanmaktadır. Konusu incelenen yöre ile sınırlandırılmış olan bu çalışma çerçevesinde Günay, dini yaşayışları bakımından belli bir takım özelliklerin bulunup bulunmamasına göre bazı kategoriler ayırt etmiştir. Bu şekilde, şiddetin azlık ve çokluğu ile “biçim”i göz önüne alarak iki ayrı tipoloji oluşturmuştur. Birinci olarak dinî yaşayış tiplerini şiddetinin azlık ve çokluğuna göre değerlendirmiştir. Bu açıdan ilk tipi, dinî inançlara tam bir teslimiyetle bağlılıkları, dinî pratikleri düzenli olarak yerine getirmeleri ve toplumsal davranışlarında dinden kaynaklanan inanç, düşünce ve kanaatlere titizlikle uymalarından dolayı, “ateşli dindarlar” oluşturmaktadır. Aynı zamanda, bu zümre içerisinde de üç alt tipi ayırt etmek mümkündür. Bunlardan ilki, dini gereklerin yaşantıları içinde bir çeşit gelenek haline geldiği dini bütün kişilerin oluşturduğu “sofular” zümresidir. İkinci zümreyi dine taassup

⁴³ Bkz. Köktaş, M. Emin, a.g.e., İşaret Yayınları, İstanbul 1993.

⁴⁴ Bkz. Koştaş, Münir, a.g.e., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

derecesinde bağlı olan “softa dindarlar” oluşturmaktadır. Üçüncü zümreyi ise, sırf dinî gruplara rağbet eden “grupçu dindarlar” oluşturmaktadır.

İkinci tipi ise, dinî inançlara ve gereklere saygılı ve içten bağlı oldukları halde, dinî pratiklere aynı oranda bağlı olmayanların bulunduğu zümre oluşturmaktadır. Bu zümre, Erzurum ve çevresinde yaygın olan bir tabirle “alaca dindarlar” olarak adlandırılmaktadır. Bu kişilerin dindarlığı, belirli kutsal gün, gece ve aylarda artmakta diğer zamanlarda ise görece azalmaktadır.

Üçüncü tipi, “mevsimine göre dindarlar” diyebileceğimiz, dinî inançlara az çok saygılı olmakla birlikte, dinî pratiklere yalnızca kolektif dindarlığın doruk noktasına ulaştığı zamanlarda katılanlar oluşturmaktadır. Bu kişiler normal zamanlarda dini pratiklere karşı ilgisiz oldukları halde, toplumsal baskının olduğu zamanlarda dinî yaşayışa ilgi göstermektedirler. Özellikle Ramazan ayında dinî pratiklerde büyük bir artış gözlenmektedir.

Dördüncü tipi, “mevsimine göre dindarlar” da olduğu gibi dine az çok saygılı olmakla birlikte, onlardan farklı olarak dinî pratiklerin yaşamlarında daha az bir yer tuttuğu insanlar oluşturmaktadır. Bu kişilerin dine karşı fazla ilgileri yoktur. Ancak bayramlar gibi bazı özel durumlarda camiye gittikleri veya başka bir dinî pratiği gerçekleştirdikleri görülür. Bu bakımdan bu tipi toplumda yaygın olan şekliyle “beynamaz” sözcüğüyle adlandırmamız mümkündür. Genellikle kendilerini dünyevi işlere vermiş olan bu kimseler, çevrelerinin etkisinde fazlaca kalırlar. Bu kişiler, dindarlarla beraber olduklarında durumu idare etmek amacıyla dinî pratikleri yerine getirmektedirler. Bununla birlikte dine karşı ilgisiz kişilerle beraber olduklarında onlar da ilgisiz davranmaktadırlar. Bu açıdan bu tür dindarlığa “iş dindarlığı” denmesi mümkündür.

Dinî yaşayışta ayırt edilen son tipi ise, dine karşı “ilgisiz” olan kimseler oluşturmaktadır. Ancak bu tip içerisinde de, genellikle dinî inançlara karşı saygılı ve bağlı olmakla birlikte, pratik yaşamlarında dine hiç yer vermeyenlerin bulunduğu bir zümre ile bir takım dinî inançlara soğuk davrandıkları halde, bir kısmına bağlılık gösteren ve genellikle de dinî pratiklerden uzak duran bir zümrenin de ayırt edilmesi mümkündür.

Dinî yaşayışı şiddetinin azlık–çokluğuna göre bu şekilde tiplendiren Günay, anket sonuçlarına dayanarak Erzurum ve çevresinde yaygın olan iki tipin , “ateşli dindarlar” ve “mevsimine göre dindarlar” olduğu sonucuna varmıştır. Bunun yanı sıra o, biçim bakımından dini yaşayış tiplerini şu şekilde ayırt etmektedir.

1- Dinî yaşayışlarında halk kültürü içerisinde öteden beri kalıplaşmış ve kökleşmiş unsurların bulunduğu kişilerin dindarlığı. Buna “geleneksel halk dindarlığı” demek mümkündür. Bu tür dindarlıkta, şekilcilik, gelenekselcilik, taklitçilik ve ritüalizm ve derin teolojik konulara yer vermemek belirgin özelliklerdir. Derinliğine bakıldığında ise, Kitap ve sünnetin yanı sıra, İslâm bilginlerinin tarih boyunca yer verdikleri konular, tasavvufi unsurlar ve hatta eski dinî kültürlerle dayanan ve halk arasında dinî bir renk kazanan inançlar ve pratiklerinde hayatıyet bulduğunu söylememiz mümkündür.

2- Geleneksel halk dindarlığı içerisinde, “hurafeler” ve “batıl itikatlar”dan uzak olan, belli bir dinî kültüre sahip olan “dinî elit zümre” içinde geçerli olan “seçkinlerin dindarlığı”.

3- Özellikle modern çevreler ve belli bir kültür ve öğrenime sahip bulunan kişiler arasında yaygın olan dinin Tanrı ile kul arasında kalması ve kamusal alana yansımamasını arzu eden dinî yaşayış tipi. Bu tipe “laik dindarlık” denmektedir.

4- Son tip ise, geleneksel dindarlık tipiyle modern dindarlık tipi arasında geçiş teşkil eden “tranzisyonel dindarlık” tipidir. Bu tür dindarlık anlayışına sahip olanlar bazı konularda dini saf dışı bırakmakta bazılarında ise dinî olana daha fazla önem vermektedirler.

Günay, bu bağlamda Erzurum ve yöresinde en fazla “geleneksel halk dindarlığı”nın yaygın olduğunu belirtmektedir.⁴⁵ Bu bağlamda Günay, çalışmasının sonucunda Erzurum ve çevresinde dinin bireysel düzeyde olduğu gibi gündelik hayat içerisinde de etkin bir rolü olduğu sonucuna varmıştır.

Bu öncü çalışmaların yanı sıra son on yıl içerisinde de genel olarak Din Bilimlerinde özel olarak ise Din Sosyolojisinde empirik araştırmalara oldukça önemli yer verilmekte, “Dini Hayat” araştırmalarında ölçek geliştirme faaliyetlerinin yansısı, dindarlığın farklı boyutları üzerinde durulmaya çalışılarak yeni tipolojiler oluşturulmaktadır.

Bu bağlamda zikredebileceğimiz çalışmalardan birisi Asım Yapıcı tarafından gerçekleştirilen bir tipoloji denemesidir.⁴⁶ Yapıcı bu çalışmada, dindarlığın zihinsel görüntüleri ve bunların davranışlara yansısı olarak sosyo-kognitif açıdan dördü bir dindarlık tipolojisi önererek, dogmatik dindarlık ölçeği geliştirme çabasında bulunur. Yapıcı’nın çalışmada dindarlar, ‘liberal dindarlar’, ‘muhafazakâr dindarlar’, ‘dogmatik dindarlar’ ve ‘fanatik dindarlar’ olmak üzere dört kategoride değerlendirilir.

1) Liberal Dindarlar: Bu kategoride değerlendirilen dindarlar, genellikle inançlı ve kutsal metinlere karşı saygılı olan kişilerden oluşmakta iken, bu kişilerin merkezî tutumunu dinî duygu ve düşünceleri oluşturmamaktadır. Bundan dolayı onlar, günlük yaşamlarında pek fazla dinin etkisi altında değillerdir. Bununla birlikte liberal dindarların bir kısmı dinin kendilerinden talep ettiği ibadetlerini yerine getirirken, bir kısmı da bu hususta gerekli özen ve ihtimamı göstermeyebilir. Bu sebeple liberal dindarları doğrudan geleneksel dindar ya da modern dindar kategorisine sokabilmek oldukça güçtür. Liberallerin merkezi tutumlarını din oluşturmadağı için onları, Günay’ın tiplemesinde yer alan laik dindar kategorisinde değerlendirmek mümkündür.

⁴⁵ Geniş bilgi için bkz. Günay, Ünver, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1999.

⁴⁶Yapıcı, Asım, “Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, sayı: 2, Adana 2002.

2) Muhafazakâr Dindarlar: İnançlı ve kutsal metinlere karşı oldukça saygılı olan bu kişileri liberal dindarlardan ayıran en önemli özellik ise dinî inanç ve tutumların günlük hayatta açıkça kendisini hissettirmesidir. Çünkü bu tür kişilerin merkezî tutumu dinî duygu ve düşüncelerinden beslenmektedir.

3) Dogmatik Dindarlar: Bunlar da inançlı ve kutsal metinlere saygılıdır. Onların en önemli özelliği ise dinî tutumlarının günlük davranışlarını belirlemede önemli bir faktör olmasıdır. Çünkü aynı muhafazakârlarda olduğu gibi bunların da merkezi tutumlarını din oluşturmaktadır. Ancak dogmatik dindarları muhafazakârlardan ayıran ve onları karakterize eden asıl husus, dinî meselelere doğru-yanlış, sevap-günah, caiz-caiz değil ya da siyah-beyaz gibi birbirine zıt ikili (dikatomik) ayrımlarla yaklaşımları, diğer kişileri ya da grupları da iyi-kötü şeklinde sınıflandırarak değerlendirme eğilimi göstermeleri, yani ara tonları görememeleridir. Bu da onların ötekilere karşı oldukça hoşgörüsüz bir tutum takınmalarına zemin hazırlamaktadır.

4) Fanatik Dindarlar: Dinî dogmatizmin biraz daha ileri noktası dinî fanatizmdir. Bu tür dindarların en önemli özelliği ise zihinsel olarak son derece katı olmaları, kendi inandıkları şeylere ısrarlı bir bağlılık göstermeleri, diğer dinî gruplara ve onların görüşlerine karşı aşırı derecede müsamahasız davranmalarınıdır. Bu tür kişiler ne dini ne de bununla ilgili olarak sosyal çevrede gözlemlenen ve yaşanan olayları sağlıklı değerlendirebilecek bir bakış açısına sahiptirler.

Bu bağlamda zikredebileceğimiz bir diğer çalışma da Mustafa Arslan tarafından yapılmıştır. Arslan, genel dindarlık içerisinde yer alan fakat birtakım yapısal öğeler açısından farklılaşan ‘popüler dindarlık’ tipolojisini önermektedir.⁴⁷ Bu çalışmada, halk kitleleri arasında yaygın ve hâkim bir dindarlık tarzı olarak önem arz eden popüler dindarlığın sosyolojik anlamda objektif olarak nasıl ölçülebileceği konusu ele alınmaktadır. Bu açıdan çalışmada, kişilerin genel anlamda dini tutumları değil, belli bir dindarlık tarzı olarak popüler dindarlık konusu ve onun nasıl operasyonelleştirileceği, ölçekleneceği hususu ele alınmıştır. Ölçeğin yapı geçerliği faktör analizi ile belirlenmiştir. Faktör analizi öncesi, ölçeğe temel İslami inanış ve uygulamalarla halk arasında yaygın popüler dini inanışlar karışık olarak koyulmuştur.

Bunun nedeni ise, faktör analizi sonucu her ikisinin aynı faktörde/yapıda toplanıp toplanmadığına bakılmasıdır. Faktör analizi sonucunda, halk arasındaki popüler dini inanışların, temel İslami inanç ve uygulamalardan ayrı bağımsız bir yapı oluşturduğu görülmüştür. Netice olarak denilebilir ki popüler dindarlık, teorik açıdan sosyal bir kategori olup kendi içinde anlamlı bir yapı arz etmektedir. Türkiye’de halk arasında yaygın bir dindarlık tarzı olarak da mevcut olan popüler dindarlık, kendi içinde anlamlı bir tür olarak hayatiyetini sürdürmektedir.⁴⁸

⁴⁷ Arslan, Mustafa, *Türk Popüler Dindarlığı (Çorum Örneği)*, DEM Yayınları, İstanbul 2004.

⁴⁸ Arslan, Mustafa, “Popüler Dindarlık Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, www.dinbilimleri.com, c. 3, sayı: 197, 2003, s. 97- 116.

Benzer bir çalışma da, Samsun örneğinden hareketle Türk halkının toplumsal alanda gözlemlenen dini yönelimini, nitelendirici bakış açısıyla ikili (normatif ve popüler tarzı) bir dindarlık tipolojisi içerisinde ele alan Yakup Coştu'nun çalışmasıdır. Söz konusu bu dikotomik dindarlık tipolojisi, yaşanan ya da tecrübe edilen dinin biçimsel görünümüne dayanmaktadır. Burada, normatif tarzı dini yönelimden kastedilen, bireyin dinsel yaşayış biçimini belirleyen öğelerdeki yönelim objesinin, o dinin temel itikâdî, amelî ve ahlaki öğretilerinden oluşmasıdır. Bu noktada, yönelimin niteliğiyle ilgili olarak da dinin temel inanç ve uygulamaları kapsamında, ateşli, mistik, sofu, modern, vb. tarzlarda çeşitli yönelimler gözlemlenebileceğini belirten Coştu, bu yönelim biçimlerinin, daha çok şiddetin azlığı veya çokluğuyla ilgili olduğunu; biçimsel açıdan ise, yani yönelim objesinin aynı olup olmaması bakımından bir farkın söz konusu olmadığını üzerinde durur.

Popüler tarzı dini yönelimden kastedilen ise, yönelim objesinin kaynağının, çoğunlukla toplumun alışlagelen dini/mistik tarzı ritüellerinden oluşmasıdır. Burada, popüler tarzı dini yönelim kavramlaştırması, kitabî olan ya da özü itibarıyla dini formasyona dayalı yönelimden ayırtırmak için kullanılmıştır. Her ne kadar, toplumsal alanda gözlemlenen dinsel yaşayışta, iki yönelimin de eş-zamanlı olarak tecrübe edildiği görülse de, buradaki ayırtırma bütünüyle analitik olup, yaşanan dindarlığın biçimsel görünümü esas alınmak suretiyle yapılmaktadır.⁴⁹

Bu konuda değineceğimiz son çalışma Ejder Okumuş'un çalışmasıdır. Okumuş da çalışmasında dindarlığı, Gordon W. Allport'un tipolojisine (hakikî/içten (intrinsic) dindarlık ve gayr-ı hakikî/dıştan(extrinsic) dindarlık)⁵⁰ benzer şekilde ihlaslı –samimî dindarlık ve gösterişçi dindarlık olarak kategorize etmiş ve bu tiplerden ikincisi üzerinde durarak, dindarlığın niteliği, içtenliği ve samimi olup olmadığına göre 'gösterişçi dindarlık'⁵¹ konusunu kavramsal olarak incelemiştir. Okumuş çalışmasında, kavramsal olarak gösterişçi dindarlığın yerinde bir kullanım olduğu ve bir sosyal ilişki biçimi olarak gösterişçi dindarlığın gözlem ve tespitinin mümkün olduğu sonucuna varmıştır. Nitekim sosyal hayatta samimi dindarlık olduğu gibi gösterişçi dindarlık da vardır. Toplum, dindarlık temelinde ortaya konan ilişkilerden bir kısmını, samimi olarak algılamak, bir kısmını da gösteriş olarak algılamaktadır. Dolayısıyla gösterişçi dindarlık isimlendirmesi, sosyal gerçekliğe uygun düşmektedir. Bu açıdan gösterişçi dindarlığın, toplum tarafından olduğu gibi toplumun bir üyesi olarak sosyolog tarafından da çeşitli yollarla, özellikle tutarsızlıklarla anlaşılabilir ve ortaya konulabilir olduğunu söylememiz mümkündür.⁵²

⁴⁹ Coştu, Yakup, "Dine Normatif ve Popüler Yaklaşım: Bir Dini Yönelim Ölçeği Denemesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 8, sayı: 15, Ankara 2009, s. 125-126.

⁵⁰ Geniş bilgi için bkz. Glock, C.Y., Stark, "Dimensions of Religious Commitment" *Sociology of Religion*, ed.: Roland Robertson, Penguin Books, Middlesex, 1971, s. 253-261.

⁵¹ Okumuş, Ejder, *Gösterişçi Dindarlık*, Pınar Yayınları, İstanbul 2002, s. 42.

⁵² Okumuş, Ejder, "Gösterişçi Dindarlık", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, *www.dinbilimleri.com*, c. 6, sayı: 2, s. 31, 32.

Ülkemizde yapılan dini hayatın ölçülmesi ile ilgili araştırmaları, ölçek geliştirme çabalarını ve yeni tipoloji denemelerini genel olarak değerlendirdiğimizde, yapılan çalışmaların dini hayatın tüm boyutlarıyla araştırılması, yaygın olan dindarlık tipolojilerinin tespit edilmesi, dindarlığın, birey ve toplum düzeyinde gündelik hayatı nasıl etkilediğinin ortaya konulması ve Türkiye dindarlığının kendine özgü saiklerinin gün yüzüne çıkarılması açısından oldukça önemli bir katkı sağladığını söylememiz mümkündür. Gittikçe artan bir hızla küreselleşen dünyamızda, birey ve toplum hayatının önemli bir parçası olan din, bu değişim ve dönüşümün önemli öznelerinden birisi durumundadır. Bu nedenle, dini hayatta ortaya çıkan yeni olgu ve tezahürlerin, Türk toplumu bağlamında uygun kavram, boyut ve tipolojiler ile incelenmesi büyük önem arz etmektedir.

Ancak bu tür araştırmalarda, metodolojik özgünlük önemli bir sorunsal teşkil etmektedir. Konuyla ilgili ele aldığımız araştırmaların ölçeklerinin pek çoğu, farklı kültürler için geliştirilmiş olan ölçeklerin Türk toplumuna uyarlanması ile sınırlıdır. Bunun yanı sıra, Türk toplumu bütünüyle göz önüne alındığında dini hayat araştırmalarının daha çok bireysel, birbirinden kopuk ve yerel düzeyde kaldığı söylenebilir. Nitekim bu tür araştırmalar daha çok üniversite düzeyinde akademik camiada yer bulmakta ve somut olarak toplumun sosyal ve dini hayatına yeterli katkıda bulunamamaktadır.

Aynı zamanda, toplumsal değişim karşısında dindarlığın yeniden tanımlanması ve yeni tipolojiler geliştirme gerekliliği de oldukça önemlidir. Bu nedenle, konu ile ilgili daha çok karşılaştırmalı ve uygulamalı çalışma yapma gerekliliği söz konusudur. Bunun yanı sıra, dini ve dindarlığı ele alan çalışmalarda deneysel yöntemlere ek olarak olay ve olguların anlaşılma ve açıklanmaya çalışıldığı nitel tekniklere de başvurulması zorunlu hale gelmiştir. Nitekim bireylerin öznel dünyalarında önemli bir yere sahip olan dinin, yalnızca nicel yöntemlerle incelenmesi, bireylerin ve toplumların dini hayatının değerlendirilmesinde yeterli değildir.

Sonuç

Toplumsal hayatın ayrılmaz bir parçası olan din, her dönemde farklı türden araştırmalara konu edilmiştir. Bir ülkede toplumun dini hayatının araştırılması ve halkın dindarlığının ölçülmesi de bu araştırmalar kapsamındadır. Bu tür araştırmalar, özellikle Batı merkezlidir; ancak ülkemizde de 1960’lı yıllardan itibaren bu konuda çalışmalar yapılmaya başlamıştır.

Bir toplumun dini hayatının ya da dindarlığının ölçülebilmesi için, öncelikle dindarlık kavramının tanımlanması ve sınırlarının çizilmesi gerekmektedir. Ancak bu konuda genel geçer tanımlamaların olmayışı, tanımlamalar yapılırken yerel ve kültürel farklılıkların dikkate alınmaması ve çoğunlukla da subjektif yaklaşımlar nedeniyle, bu tür araştırmalar sadece toplumun dini hayatının bir fotoğrafının çekilmesi şeklinde bir deskripsiyondan ibaret kalmaktadır.

Dindarlık ölçümünde ortaya çıkan bu tür problemlerin yanı sıra, dindarlığın objektif kriterlere göre tespit edilebileceği iddiasını taşıyan ölçeklerin geliştirilmesi ve bu ölçeklerin de farklı dini inanç ve değerlere sahip toplumlara uygulandığında ne ölçüde objektif sonuçlara ulaşılacağı sorusu, henüz cevabını bulmuş bir soru değildir.

Bu bağlamda daha objektif sonuçlara ulaşabilmek için pek çok dindarlık ölçeği geliştirilmiştir. Bu ölçeklerin arasında dindarlığı çok boyutlu bir fenomen olarak ele alan dindarlık ölçekleri en çok kullanılanlardır. Batı merkezli bu ölçeklerin yanı sıra, ülkemizde de bu tür ölçekler merkez alınarak İslami dindarlık ölçekleri geliştirme çabaları mevcuttur. Sonuçta, genel olarak dindarlıkla ilgili tipolojiler geliştirmeyi amaçlayan bu araştırmalar göstermektedir ki, geleneksellikten modernliğe hızlı bir dönüşümün yaşandığı ülkemizde din, bireysel düzeyde olduğu gibi, toplum hayatında da önemli bir yere sahip olmaya devam etmektedir.

Kaynakça

Arslan, Mustafa, *Türk Popüler Dindarlığı (Çorum Örneği)*, DEM Yayınları, İstanbul 2004.

_____, “Popüler Dindarlık Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, www.dinbilimleri.com, c. 3 sayı: 197, 2003.

Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 1999.

Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1988.

Coştu, Yakup, “Dine Normatif ve Popüler Yaklaşım: Bir Dini Yönelim Ölçeği Denemesi” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 8, sayı: 15, Ankara 2009.

Çarkoğlu, Ali; Toprak, Binnaz, *Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*, TESEV, İstanbul 2000.

Delaney, Carol, *Tohum ve Toprak – Türk Köy Toplumunda Cinsiyet ve Kozmoloji-*, çev.: Selda Somuncuoğlu, Aksu Bora, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

Erkol, Mehmet, *Din-Dindarlık Kavramları ve Sosyolojik Bir Yöntem Olarak Dindarlık Ölçekleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2004.

Faulkner J., Jong, Gordon De, “Religiosity: An Emprical Analysis”, *Social Forces*, vol: 45, Oxford Journals, UK, 1966.

Fırat, Erdoğan, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu: Din Psikolojisi Açısından Bir Değerlendirme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, A.Ü.İ.F, Ankara 1977.

Giddens, Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, çev.: Ersin Kuşdil, İstanbul 1994.

Glock, Charles Y., “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, çev.: M. Emin Köktaş, *Din Sosyolojisi*, der.: Yasin Aktay, M. Emin Köktaş, 2. Baskı, Vadi Yayınları, Ankara 1998.

Günay, Ünver, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1999.

_____, “Modern Sanayi Toplumunda Din1” *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 3, Kayseri 1986.

Halife, M. H. Abdullah, “İslam’da Suç Eğilimine Karşı Koruyucu Bir Mekanizma Olarak Dindarlık”, çev.: F. Mehveş Kayani, *İslami Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 2, sayı: 2, İstanbul 1994.

Karslı, Necmi, *Dindarlık Olgusu ve Dindarlığı Ölçme Girişimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2005.

King, M., Hunt, R., “Measuring the Religious Variable: Amended Findings”, *Journal for the Scientific Study of Religion* vol: 8, sayı: 2 (İngilizce-türkçe), Blackwell Publishers, UK 1969.

Kolakovski, Leszek, *Modernliğin Sonsuz Duruşması*, çev.: Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul 1999.

Koştaş, Münir, *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

Köktaş, M. Emin, *Türkiye’de Dini Hayat – İzmir Örneği* - İşaret Yayınları, İstanbul 1993.

Mahçupyan, Etyen, *Osmanlı’dan Postmoderniteye*, İstanbul 1996.

Mensching, Gustav, *Dini Sosyoloji*, çev.: Mehmet AYDIN, Tekin Yayınları, Konya 1994.

Mutlu, Kayhan, “ Bir Dindarlık Ölçeği (Sosyolojide Yöntem Üzerine Bir Tartışma)”, *İslami Araştırmalar*, c. 3, sayı: 4, Ankara 1989.

Okumuş, Ejder, *Gösterişçi Dindarlık*, Pınar Yayınları, İstanbul 2002.

_____, Gösterişçi Dindarlık, *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, www.dinbilimleri.com, c. 6, sayı: 2, 2006.

Onay, Ahmet, “Dindarlık Ölçme Çalışmaları”, *İslâmî Araştırmalar*, c. 14, sayı: 3-4, Ankara 2001.

Özdalga, Elisabeth, “Din Din midir Yoksa Başka Bir Şey midir?”, *İslâmî Araştırmalar*, c. 3, sayı: 2, Ankara 1989.

_____, *Modern Türkiye’de Örtünme Sorunu: Resmi Laiklik ve Popüler İslam*, çev.: Yavuz Alogan, Sarmal Yayınları, İstanbul 1998.

Subaşı, Necdet, “Günelik Hayat ve Dinsellik”, *Avrupa Günlüğü*, sayı: 2, İstanbul 2001.

_____, “Türk(ıye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler”, *İslamiyat*, c. 5, sayı: 4, Ankara 2002.

Taplamacıoğlu, Mehmet, “Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerinde Bir Anket Denemesi”, *A.Ü.İ.F.D.*, c. 10, Ankara 1962.

Toprak, Binnaz, “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi”, *Türkiye’de Siyaset: Süreklilik ve Değişim*, ed.: Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul.

Uysal, Veysel, “Dini Hayat ve Şahsi Özellikler (Bir Alan Araştırması)”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, İstanbul 1995.

_____, “İslami dindarlık ölçeği üzerine bir pilot çalışma” (A pilot study on the Islamic religiosity), *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 8, sayı: 3-4, Ankara 1995.

Wach, Joachim, *Din Sosyolojisi*, çev.: Ünver Günay, İFAV, İstanbul 1995.

Yapıcı, Asım, “Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, sayı: 2, Adana 2002.

Yıldız, Murat, “Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma”, *Tabula Rasa*, sayı: 1, İstanbul 2001.